

श्री संत सावता माळी यांचे अध्यात्मिक लोकशाहीतील वेगळेपण

S. T. Patil

HOD, Dept. of Marathi,
M.H.M.Arts And Commerce College, ModnimbDis.Solapur

आकृती :- तेराव्या शतकातील थोर संत. अनेक संतांच्या पदस्पर्शाने पावन नालेल्या महाराष्ट्र भूमीला आपण संतांची भूमी म्हणून संबोधतो. अनेक संतांनी या मातीत जन्म घेतला आणि जीवनकार्य पूर्ण केले. म्हणून संत साहित्याच्या दृष्टीकोनातून महाराष्ट्राला एक आगळे वेगळे परंतु मानाचे स्थान प्राप्त नाले आहे. संत एकनाथ, संत नामदेव, संत तुकाराम, संत नानेश्वर अशा संतांची कार्ये वेगळी पण त्या कार्यातील ज्यांचे कार्य सर्वापेक्षा वेगळे पण **संत सावता माळी** 'चकाकता हिरा' म्हणजेच 'संत शिरोमणी श्री सावता माळी महाराज' शके 1172 मध्ये सावता महाराज पृथ्वीतलावर अवतरले. एक सामान्य शेतकरीसुद्धा भक्तीच्या जोरावर सामान्यातील असामान्य असा संतश्रेष्ठ बनतो याचे ज्वलंत उदाहरण म्हणजेच संत सावता महाराज.

प्रस्तावना :-

बहुजन समाजाला खरा भक्तीमार्ग कळावा म्हणून संतांनी मराठी भाषेतून अभंगाद्वारे **भक्तीमार्ग** सादर केले. त्यामुळे बहुजन समाजातील लोकांनाही प्रेरणा मिळाली आणि त्यातून चोखामेळा, कर्ममेळा, नरहरी सोनार, गोरा कुंभार, सेना न्हावी यासारखे ग्रामीण परिसरात आपापले व्यवसाय सांभाळणारे संतकवी निर्माण नाले. बहुजन समाजातून निर्माण **संतकवी** म्हणजे नानेश्वरांनी भक्तीच्याद्वारे क्रांती करण्याचा जो प्रयत्न केला होता त्याचेच हे फलित होय.

सामान्य स्तरातून आलेल्या संतकवीमध्ये एक आगळे वेगळे स्वतंत्र व्यक्तीमत्त्व म्हणजेच संत सावता माळी होय. आपला शेतीचा व्यवसाय करताना त्या व्यवसायातूनच भक्तीमार्गाची उपासना करून परमेश्वरचा साक्षात्कार त्यांनी करून घेतला म्हणून अशा एका संत कवीची दखल मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासामध्ये अभ्यास करणा-यांनी जरी घेतली असली तरी ती त्रोटकपणे घेतलेली आहे. म्हणून मी या शोधनिबंधातून त्यांच्या कार्याचा अल्पसा परिचय करून देण्याचा प्रयत्न करणार आहे. आळंदीला आपण देवाची आळंदी म्हणतो तर पंढरपूरला संतांची मांदियाळी म्हणतो. अशा अनेक संतांनी या महाराष्ट्राच्याभूमीत जन्म घेतला व आपले जीवनकार्य पूर्ण केले म्हणूनच संत साहित्याच्या दृष्टीकोनातून महाराष्ट्राला एक मानाचे स्थान प्राप्त **संत सावता माळी**

विठ्ठलाचे निस्सिम भक्त म्हणून सावता महाराजांकडे पाहिले जाते. माळ्याच्या कुटूंबात जन्म घेतला असल्यामुळे आणि अवघ्या जातीस अभिमान असल्यामुळे केवळ लोककल्याणाकरिता समाजाच्या हिताकरिता त्यांनी पारंपारिक शेतीचा व्यवसाय स्विकारलेला होता.

संत सावता महाराजांचा जीवनपट -

दैवू माळी हे महाराजांचे आजोबा म्हणजे वडिलांचे वडील. जातीने ते हिंदू धर्मातील माळी या समाजाचे होते. ते स्वतः पंढरीचे वारकरी होते. दैवू माळी यांना परसोबा आणि डोंगरोबा असे दोन मुलगे होते. दैवू माळी प्रत्येक एकादशीला संत मंडळीसह पंढरपूरला जात असत. स्वतःचे माळी काम करून विठ्ठलाचे भजन कीर्तन करीत. डोंगरोबा भक्त भाविकांबरोबर यात्रेला म्हणून जो गेला तो परत आलाच नाही. परसोबांना नित्येमाने पंढरीला जाण्याची आवड निर्माण नाली. पंचक्रोशीतीलच सद्दू माळी यांच्या मुलीशी नांगिताबाई हिच्याशी परसोबांचा विवाह नाला. नांगिताबाईला पुत्ररत्न नाले तेच सावता महाराज होय.

मिरज संस्थानात पुर्वी 'औरंग' किंवा 'सावता' या नावाचे एक खेडे होते. हे गाव जुन्या काळी सोलापूर जिल्ह्यात होते. हेच महाराजांचे मूळ गाव. दैवू माळी औरंगहून निघाले व पंढरपूर जवळच्या 'अरण' या गावी येऊन तेथेच स्थायिक नाले. अरण या गावी पुर्वी अरण माजले होते. कालांतराने पाण्याचा आश्रय पाहून अनेक लोक तेथे वस्तीला आले. 'अरण' या नावाचे त्यांनी 'अरण' किंवा 'सावता' नाले. अरण हे गाव माढा तालुक्यात येते.

अरण या गावी शके ११७२ (इ. स. १२५०) मध्ये नांगिताबाई यांच्या पोटी महाराजांचा जन्म नाला. विठ्ठलाच्या आपल्याला पुत्र लाभ नाला अशी नांगिताबाईची श्रद्धा होती. परसोबा आणि नांगिताबाई यादांपत्याने आपल्या मुलाचे नाव **सावता** किंवा **सावता** (किंवा संवत्सर) यापासून सावता ह्या शब्दाचे मूळ शोधता येते. 'सावता' हे कालगणनेचे माध्यम या काळात प्रचारात होते. संवत् या संस्कृत नावाचे लोकभाषेतील प्रचाररूप, उच्चा **सावता** किंवा **सावता** नाले असावे असे अभ्यासक मत मांडतात.

'सावता' या नावाची आणखी एक व्युत्पत्ती संभवते. 'सावता' म्हणजे 'सभ्य' किंवा 'सज्जन' 'सावता' या भाववाचक प्रत्ययाचा अर्थ पणा असा आहे. सभ्यता म्हणजे सभ्यपणा किंवा सज्जनपणा. सावता माळ्यांच्या घरात वाडवडीलांपासून विठ्ठलभक्ती नांदत होती. या भक्तीमय वातावरणात ते लहानाचे मोठे नाले. दगडाचे टाळ करून मित्रांच्या सोबत कीर्तन करीत. हे लोकांना नवल वाटे. त्यांचे शिक्षण बेताचेच नाले. महाराष्ट्रात माळी समाजाचे बारा पोटभेद आहेत. त्यापैकी 'सावता' किंवा 'सावता' किंवा 'सावता' किंवा 'सावता' किंवा 'सावता' या संस्कृत शब्दापासून (फुलांची माळ) **सावता**

‘श्रीफळयात्रा’ कालयात्रा -

ही यात्रा संत सावता महाराजांच्या पुण्यतिथीनिमित्त भरते. जगद्गुरु संत तुकाराम महाराजांच्या वंशजामार्फत श्री सावता महाराजांच्या मंदिरात अरण येथे तीन दिवस नाम संकीर्तन होत असे व दहिहंडी श्रीफळ हंडी फोडण्याचा कार्यक्रम होत असे. थोर ह. भ. प. सोपानकाका देहूकर यांनी पुण्यतिथी उत्सवानिमित्त अरण येथे सात दिवस नाम संकीर्तन सोहळ्याची परंपरा चालू केली. सध्या हा नाम संकीर्तन सप्ताह ह. भ. प. गुरु -नानेश्वर माऊली महाराज देहूकर व ह. भ. प. गुरु बापुसाो महाराज देहूकर या सोपानकाका देहूकर यांच्या सुपुत्रांच्या देखरेखीखाली चालू आहे. सात दिवस देहूकर माऊलीचे शिष्यगण व स्वतः -नानेश्वर माऊली देहूकर येथे नाम संकीर्तनासाठी सहभागी होत असतात.

पुण्यतिथी उत्सवाच्या दुस-या दिवशी जगाच्या पाठीवर एकमेवाद्वितीय असणारा ‘श्रीफळयात्रा’ फोडण्याचा कार्यक्रम होतो. या कार्यक्रमासाठी पंढरपूर येथून श्री विठ्ठलाची पालखी आदल्या दिवशी अरणला आलेली असते. या पालखीचा अरण येथे तीन दिवस मुक्काम असतो. श्री विठ्ठलाची पालखी महाराष्ट्रात अन्यत्र कुठेही न जाता फक्त अरणलाच सावता माऊली येत असते. महाराष्ट्रातल्या सर्व कानाकोप-यातून पालख्या, दिंड्या पंढरपूरला जातात. परंतु संत सावता महाराजांची पालखी ही अरणहून कुठेही जात नाही हेच येथील वैशिष्ट्य होय.

संत शिरोमणी सावता महाराज समाधी मंदीरासमोर असणा-या दगडी पारवरील लिंबाच्या -नाडाला श्रीफळ हंडी बांधली जाते. श्रीफळ हंडी फोडण्याचा मान परंपरेने संत तुकाराम महाराजांचे वंशज सोपानकाका देहूकर यांच्या घराण्यात आहे. हा सोहळा पाहण्यासाठी महाराष्ट्राच्या कानाकोप-यातून लोक येतात. या कालयात्रेला अनेक वर्षांची परंपरा आहे. दहीहंडीला पाच सात हजार नारळ वाहिले जातात. त्याची हंडी फोडली जाते व लोक प्रसाद घेतात.

श्रीफळ हंडीच्या दुस-या दिवशी सावता महाराजांच्या पालखीची ग्रामप्रदक्षिणा होते. जागोजाग भारुडाचे कार्यक्रम असतात. त्यामुळे भाविकांचे मनोरंजन तर होतेच पण त्याचबरोबर प्रबोधन व प्रबोधन होते. या काला उत्सवातील पंढरपूरहून येणा-या पांडुरंगाच्या पालखीचे अरणमध्ये जंगी स्वागत करण्यात येते. संपूर्ण गाव पालखीच्या स्वागताला स-नानोबा, तुकाराम सावता महाराजांच्या जयघोषात पालखी मंदीरात आणली जाते. या पालखीच्या स्वागताइतकाच निरोप समारंभसुद्धा मोठ्या श्रद्धायुक्त भावनेने होतो. गावाच्या बाहेरपर्यंत हजारो भाविक व ग्रामस्थ परतण्याने कालयात्रेची सांगता होते. यात्रा कालावधीत आनंदाचे सर्वत्र वातावरण असते. आज अरण हे तिर्थक्षेत्र म्हणून मान्यता पावले आहे. वर्ग अ मध्ये त्याचा समावेश आहे. म्हणूनच अरण गावचे महत्त्व वाढतच चाललेले आहे.

अध्यात्मिक लोकशाही म्हणजे काय ? -

अध्यात्माच्या क्षेत्रात प्रत्येक व्यक्तीस व तिच्या विकासास वाव राहिल्याने महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनात एका नव्या अध्यात्मिक व धार्मिक लोकशाहीचा जन्म झाला. या अध्यात्मिक लोकशाहीला ‘अध्यात्मिक लोकशाही’ असे संबोधून ल. रा. पांगारकर म्हणतात ‘ह्या वैष्णवात पुरुष आहेत, स्त्रिया आहेत, ब्राम्हणेतर आहेत व अस्पृश्यही आहेत. -नानी आहेत व केवळ भक्तीने मान्य केलेले साधेभोळेही आहेत. पण सर्वजण जाती कुलादिकांच्या अभिमानापलीकडे गेलेले आहेत. परमात्म सुखापुढे व परस्पर प्रेमापुढे त्यांना इतर कसलीही आठवण नसे. सर्वांनी परस्परांचे अत्युत्कट प्रेम पडिभाराने गौरव करावे व त्या गुणगौरवात डौलावे, सुखानंद द्यावा व ध्यावा असा त्यांचा हृदयभाव शुध्द होता. हे सर्व संत संसारी होते व हरीला सर्वस्व वाहिल्याने त्यांनी संसारच ब्रम्हरूप करून टाकला होता.’ या अध्यात्मिक लोकशाहीमध्ये अठरापगड जातीचे संत होते. त्यामध्ये आठ - गारा कुंभार, सावता माऊली, नरहरी सोनार, चोखामेळा, सेना महाराज, परिसा भागवत, मुक्ताबाई, जनाबाई, जोगा परमानंद, जगन्मित्र नागा यांचा समावेश होतो. यालाच अध्यात्मिक लोकशाही म्हणतात.

अध्यात्मिक लोकशाहीतील स्थान -

सावता महाराजांची निश्चित जन्मतिथी व जन्मवेळ मिळत नाही. मात्र अरण या गावी शके ११७२ (इ. स. १२५०) मध्ये नांगिताबाई यांच्या पोटी महाराजांचा जन्म -नाला याविषयी सर्व अभ्यासकांचे एकमत आहे. विठ्ठलाच्या कृपाप्रसादाने आपल्याला पुत्र लाभ -नाला. अशी नांगिताबाईची श्रद्धा होती. जन्मतः सावतोबा प्रकृतीने निकोप होते. संत नामदेव महाराज सावता माऊली यांच्या जन्माविषयी अभंगद्वारे वर्णन करतात.

धन्य ते अरण, रत्नाचीच खाण |जन्मला निधान सावता तो |सावता सागर, प्रेमाचा आगर |घेतला अवतार माळ्या घरी ।।

महाराज हे संत मंडळीतले वडीलधारे संत. निवृत्तीनाथ (इ. स. १२६८ ते १२९६), -नानदेव (इ. स. १२७९ ते १२९३), व नामदेव (इ. स. १२७० ते १३५०) अशा या संतांच्या आयुर्मर्यादा आहेत. सावता महाराज (इ. स. १२५० ते १२९५) त्यांच्या जन्मवेळी -नाला यांच्या जन्मापूर्वीच जन्मलेले होते.

हरिस्मरणात स्वतःला पुर्णपणे हरवून बसणारा हा संत. त्याने आपल्या व्यवसायातच विठ्ठल पाहिला आणि सारे जीवन विठ्ठलमय करून टाकले. सावतोबांच्या जीवनातील अत्यंत हृदयद्रावक प्रसंग म्हणजे नामदेवांचे गर्वहरण करण्यासाठी खुद्द पांडुरंग अरणला आले त्यावेळचा प्रसंग होय. लऊळ गावी असलेले अपंग संत कुर्मदास यांना भेटण्यासाठी स्वतः विठ्ठल व बरोबर नामदेव व -नानदेव होते. वाटेत ते अरण गावला थांबले. त्यांनी दोघांना दूर उभे करून सावता महाराजांच्या दिशेने पळू लागले अन म्हणाले, मा-या मागे घोर लागले आहेत. मला लपव तेव्हा सावतोबांनी शेतात खुरपत असणा-या खुरप्याने पोट फाडले व पोटघात घातले. पांडुरंगाने लपताना बाहेर थोडासा पितांबर ठेवला. नंतर नामदेव तेथे आले, पाहिले व महाराजांना म्हणाले, पांडुरंग आत्ताच येथे आले कुठे गेले? तोच त्यांना पितांबर दिसला. ताबडतोब नामदेव जागे -नाले व पांडुरंगाला शरण जाऊन म्हणाले, पांडुरंगा मा-यापेक्षाही सावता महाराज भक्तीने श्रेष्ठ आहेत. मला

माफ करा. प्रत्यक्ष पांडुरंग भेटिला आल्यामुळे त्यांचा देह रोमांचित नाला. त्यांना पांडुरंगाचे दर्शन नाले. त्यावेळी सावता महाराजांना जी सहानुभुती आली ती त्यांनी आपल्या अभंगात वर्णन केली आहे ते सांगतात.

विकासीले नयन स्फुरण आले बाही। दाटले मार्गी भक्त, सावता तो माळी। आला तया जवळी पांडुरंग।।
माना -नानदेव राहिले बाहेरी। माळीया भितरी गेला देव। माया ठेवुनी हात केला सावधान।
दिले अलिंगन चर्तुभुजी। चरणीं ठेवुनी माथा, विनवितो सावता। बसा पंढरीनाथ करीन पुजा।।

सावतोबांनी सर्वसामान्यांना संसार करून परमार्थ करता येतो किंवा कर्मातच परमेश्वर पहा असा उच्च संदेश दिला आहे. आजही हा संदेश तितकाच मौल्यवान आहे. म्हणूनच अध्यात्मिक लोकशाहीमधील संतांमध्ये त्यांचे स्थान वरचे आहे. कारण ते वयाने, अनुभवाने इतरापेक्षा मोठे आहेत. सर्व संत विठ्ठलाला भेटण्यासाठी पंढरीला जातात. पण प्रत्यक्ष विठ्ठलच सावतोबांना (३८५००) म्हणूनच ते सर्वश्रेष्ठ ठरतात.

सावता माळ्याचे वेगळेपण -

सर्व समकालीन संतांहून सावता माळ्याचे वेगळेपण त्यांच्या वृत्तीतून व कृतीतून दिसून येते. त्यांनी अगोदर कृती केली व मगच सांगितले. म्हणजेच उक्ती आणि कृती यामध्ये फरक आहे तो असा. तत्कालीन सगळे संत आषाढी, कार्तिकीला नित्यनेमाने पंढरीला जात असत. पण सावतोबा नित्यनेमाने पंढरीला गेल्याचे व वारी केल्याचा उल्लेख कुठेही आढळत नाही. उलट पंढरीचा पांडुरंगच त्यांच्या भेटिला येत असल्याचा उल्लेख आढळून येतो.

बहुतेक सर्व संतांचे पंढरीच्या पांडुरंगाला एकच मागणे होते की सतत आम्हाला पंढरीचा वास व चंद्रभागेचे स्नान आणि तुम्हाला दर्शन जन्मोजन्मी घडावे. परंतु सावता महाराजांना असे वाटत होते की, पंढरीची वारी नाही केली तरी देखील केवळ नामसंकीर्तनाच्या बळावर वैकुंठाची वाट सापडू शकते. भक्तीचा मळा फुलविणारा संत म्हणून त्यांचे वर्णन केले जाते. त्यांनी जरी विपूल प्रमाणात अभंग रचना केली नसली तरी आणि जेवढ्या प्रमाणात ती केलेली आहे. त्यावरून असे म्हणता येते की, त्यांच्या अभंगाचे महत्त्व रहस्य म्हणजेच -नानोत्तर भक्ती हे होय.

ख-या अर्थाने ते कर्मयोगी होते. निष्ठावंत होते. त्यांचे असे म्हणणे होते की, जन्माला आल्यानंतर प्रत्येकाला पुर्वपुण्याईने जे काही तरी मिळत असते ते सर्व त्यांचेच असते. त्यासाठी निष्ठेने कर्म करीत राहणे हाच खरा भक्तीमार्ग आहे. हेच त्यांचे तत्व-नान त्यांच्याच अभंगातून व्यक्त नालेले आहे. शिवाय त्यांनी काही अभंगातून सर्वसमभावाची विश्वबंधुत्वाची शिकवण दिलेली दिसून येते. आपल्या वाट्याला आलेल्या प्रत्येक क्षणाचा मानवाने आपल्या जीवनात उपयोग करून घेतला पाहिजे।

सावता महाराजांचे अभंग संख्येनेथोडे आहेत पण आशयाने महान आहेत. त्यांच्या आयुष्यातील मोजके "१ घटना प्रसंग आजवर (१००) नाले आहेत. त्यांचे कार्य कर्तृत्व आणि जीवन कर्तृत्व या दोन्ही ठिकाणी शाब्दिक वर्णनापेक्षा मौनाचीच भाषा अधिक आहे. पण हे मौन बोलके आहे. ही स्तब्धता सुचक आहे. नामदेवांना परमेश्वराच्या अंतिम स्वरूपाचा प्रत्यय आला तो सावता महाराजांच्या प्रत्यक्ष कृतीतून. संत सावता महाराज -नानदेवाप्रमाणे इच्छामरणी होते. आत्मसाक्षात्कार स्थूल जगताच्या पलीकडे आत्मिक सृष्टीत जाण्याची स्थिती होती. ते साक्षात्कारी पुरुष होते. लोकान्तापेक्षाही एकान्तावर त्यांचा अधिक भर दिसतो.

सावता महाराजांची अभंगरचना -

सावतोबांचे एकुण अभंग सदातीस उपलब्ध आहेत. त्यांच्या अभंगाचे विशेष म्हणजे त्यांच्या शेतीकामावर व पिकावर वर्णिले आहेत. त्यांच्या अभंगाचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे आत्मनिवेदन, नाम महिमा, विठ्ठल महिमा, अन्य मार्गांच्या मर्यादा, लोकांना उपदेशपर अभंग असे स्वरूप सांगता येईल. सावतोबांनी पांडुरंगाला पाहिले ते आपल्या शेतातील डोलणा-या हिरव्यागार पिकांच्या माध्यमातून ते नेहमी म्हणत.

आमुची माळीयाची जात। शेती लावू बागायत।

अशा प्रकारे त्यांनी भक्तीचा मळा फुलविला आणि त्याचा सुगंध हरितक्रांतीच्या रूपाने अवघ्या महाराष्ट्रभर दरवळला. त्यांनी श्रमालाच आपले दैवत मानले त्यांनी विठ्ठलाचे दर्शन घेतले ते हिरव्या शालूने नटलेल्या वसुंधरेच्या समृद्धतेने ते म्हणता।।

कांदा, मुळा, भाजी। अवघी विठ्ठल मा-नी।। लसुण, मिरची कोथिंबीरी।। + ३००-००-००-००००....

श्री सावता माळी हे प्रेम शांती, समतेचे प्रतिक आहेत. त्यांनी कधी उच्च नीच भेदभाव मानला नाही. आपले विविध कार्य आटोपून सावतोबांनी अरण या गावी समाधी घेतली व विठ्ठलाच्या भक्तमेळ्यात दाखल नाले. जाताना ते म्हणतात.

आम्ही जातो आमच्या गावा। आमचा राम राम घ्यावा।।

सावता महाराजांनी एका अभंगात व्यक्त केले आहे की,

पुर्वपरंपरा कुळी पंढरीचा नेम। मुखी सदानाम विठ्ठलाचे।।

या अभंगात आपली कुळ परंपरा सांगून पांडुरंगाला साकडं घातलं आहे की, 'अखंड ध्यावी सेवा।' सावता महाराजांचे विचार अत्यंत उदात्त, रोचक, उपदेश, अशुभनिवारक आणि यात केवळ आनंदाचे प्रयोजन दिसते. संतांच्या घरी शब्दरत्ने, अर्थपुर्ण, अपुर्व व अमोल ठरतात. हे सावतोबांच्या अल्प साहित्यातून दिसून येते. त्यामुळे नामोपासनेचे वर्णन करताना सावता महाराज म्हणतात.

सुखाचा सोहळा करुनी दिवाळी प्रेमे वनमाळी चित्ती धरु ।।

सावता बुवांची वृत्ती पांडुरंग चरणी एकनिष्ठ राहिल्याने त्यांची वृत्ती 'अभंग' नाली होती. जीवनात उद्योग व्यवसाय करताना नाम घेत, भक्ती मार्ग धरा हा मुलभूतसंदेश सावता महाराजांनी लोकांना दिला. त्याचबरोबर विठ्ठलाचे नाम, अतिपवित्रपणे घ्यावे. मुक्तीपेक्षा भक्ती श्रेष्ठ हा संदेशही ॥३॥

सावता म्हणे जन्म व्याधी । तुटी उपाधी कर्माची ।।

असं आहे की, कर्म जीवाला बध्द करते. तर कर्म जीवाला मुक्तही करते. त्यामुळे उद्वैतानंदानी कर्म उपाधी संपून जाते. जन्म मरण फेरा संपून जातो. पंढरीचा पांडुरंग पुंडलिक स्वकर्तव्य निष्ठेने प्रकट नाला आहे याची आठवण सावता महाराज करून देत आहेत. संसारातही त्यांनी विठ्ठलभक्ती तसूभरदेखील कमी होऊ दिली नाही ते म्हणत.

प्रपंच असूनी परमार्थ साधावा । वाचे आठवावा पांडुरंग उच नीच ।

काही न पाहे सर्वथा । पुराणीच्या कथा पुराणीच । सावता म्हणे वाचे जपे नामावळी । हृदय कमळी रामकृष्ण ।

श्रम हेच दैवत मानून ते दिवसभर शेतात राबत. संध्याकाळी हरिकीर्तनातून गावक-यांना योग्य उपदेश करत. शेतातील प्रत्येक गोष्टीत फुलनाडात त्यांनी विठ्ठल पाहिला.

लसूण, मिरची, कोथिंबीरी । अवघा ॥३॥ ॥३॥ हरी विहीर नाडा मोट दोरी । अवघी व्यापीली पंढरी ।।

शेतातील कामाने उसंत मिळत नाही. कष्ट करण्यातच त्यांचा वेळ जातो. त्यामुळे ते कष्टी होतात. अभंगाद्वारे म्हणु ॥३॥

कष्ट करिता जन्म गेला । तु- ॥३॥ ॥३॥ ॥३॥

वरीलप्रमाणे आपल्या मनातील रुखरुख विठ्ठलाजवळ व्यक्त करतात. तरहीन जातीत जन्माला आल्याचा विषाद वाटण्याऐवजी सावतोबांना आनंदच वाटतो.

भली केली हीन याती नाही वाढली महंती । जरी असता ब्राम्हण जन्म । तरी हे अंगी लागते कर्म ।

स्नान नाही संध्या नाही । यातिकुळ संबंध नाही । सावता म्हणे हीन याती । कृपा करावी श्रीपती ।

त्यांच्या मानाचा मोठेपणा जसे लक्षण आहे. तसे तत्कालीन सामाजिक, धार्मिक स्थितीतील विषमतेचे बोलके उदाहरण आहे. संत नामदेवसुद्धा म्हणतात की, आपल्यापेक्षा सावता महाराज श्रेष्ठ आहेत. याचे वर्णन ते पुढील अभंगातून करतात.

धन्य ते अरण, रत्नांची खाण । जन्माला निधान सावता तो । सावता सागर प्रेमाचा आगर ।

घेतला अवतार माळ्याघरी । धन्य त्याची माता धन्य त्याचा पिता । साठविला दाता त्रैलोक्याचा ।।

नामा म्हणे त्याचा जन्म सुफळ नाला । वंश उध्वारीला माळीयाचा ।।

आपल्या लेखनीने मंत्रमुग्ध करून सामान्य जनतेला आपलेसे करणारे असे सावतोबा होते. अत्यंत साधी प्रेमळ वाणी व उत्कट भावनावेग ही त्यांच्या अभंगाची वैशिष्ट्ये होत.

शके बाराशे सत्रा शालिवाहन शक । मन्मथ नाम संवत्सर । ऋतु ग्रीष्म कृष्ण आषाढ चतुर्दशी ।

आला उदयासी सहस्रकर । सावता पांडुरंगी स्वरुपी मीनला । देह समर्पिला ज्याचा त्यासी ।।

हा आपल्या मृत्युविषयी त्यांनी लिहिलेला अभंग सावतोबांना आपल्या देह विसर्जनाच्या काळाचा नक्की अंदाज लागला होता याची साक्ष देणारा आहे.

॥३॥ माळ्याचा लोकांना उपदेश -

महाराष्ट्राच्या संत परंपरेतील वयाने, अनुभवाने व अधिकाराने जेष्ठ व श्रेष्ठ अशा सावता माळ्याने आपल्या वर्तनातून अभंगातून दिलेली शिकवण ही आजच्या काळात दीपस्तंभासारखी वाटते. ते म्हणतात.

प्रपंची असूनि परमार्थ साधावा । वाचे आठवावा पांडुरंग । । उच नीच काही न पाहे सर्वथा । पुराणींच्या कथा पुराणीच ।।

घटका आणि पळ साधी उतावीळ । वाउगा तो काळ जाऊ नेदी । सावता म्हणे कांते जपे नामावळी । हृदयकमळी पांडुरंग । । ३४ ।।

वरील अभंगातून त्यांना सांगावयाचे आहे की, संसार सांभाळून परमार्थ प्राप्त करून घ्यावा. प्रपंचाचा त्याग करू नये. प्रपंचात राहूनच ईश्वरोपासना करावी. नामस्मरण करावे. परमेश्वराला सर्व प्राणीमात्र सारखे समान आहेत. कोणालाच उच नीच लेखत नाहीत. अठरा पुराणांतील अनेक कथा हेच तर सांगतात. घटका आणि पळे याच्या मापाने काळ ॥३॥ संपतो. घाई करून प्रत्येक क्षण देवाच्या कारणी वेचला पाहिजे. एक क्षणही वाया जाऊ देऊ नये. आपली पत्नी जनाबाई हिला उपदेश करताना सावता महाराज म्हणतात. हे कान्ते । देवाची नावे अनेक आहेत. (विष्णुसहस्रनाम ॥३॥ च आहे) या अनेक नावांनी तु देवाचा जप कर. नामस्मरण चालू ठेव म्हणजे तु-या हृदयरुपी कमळात पांडुरंग प्रवेश करील. श्री विठ्ठलाला तु-या अंतःकरणात स्थान मिळेल.

उपदेशपर अभंगातून संसारीक जनाना पुढीलप्रमाणे उपदेश करतात.

प्रपंच घडामोडी न सरे कल्पकोटी । वासनेची बेडी पडली पाया । सोडवण करा आलो नि संसारा । शरण जा उदारा देवराया ।।

प्रबळ मोहपाश विषयासी गोंवी । अखंड भोगवी क्लेश नाना । सावता म्हणे तुम्ही विचारावे मनी । सोईरा निर्वाणी हरि एक ।। ३५ ।।

त्याकाळी कृषी संशोधन केले. वनोपधी संशोधन केले. समतेचा पुरस्कार केला. प्रपंचात राहूनही पांडुरंगाची भक्ती केली. कधीही पंढरपूरला न जाणारे, स्वतः पांडुरंग त्यांच्या भेटोस अरणला

उदरनिर्वाहासाठी दिवसभर काबाडकष्ट करीत राहण्यापलीकडे त्यांच्या जीवनालाही काही अर्थ नव्हता अशा सर्वसामान्य लोकात मराठी संतांनी उच्चतर जीवनाची आकांक्षा निर्माण केली. त्यामुळे त्यांच्या अध्यात्मिक व नैतिक उन्नतीचा मार्ग खुला नाला. समग्र जीवन उजळून टाकणा-या विशुद्ध धर्मभावनेचे स्वरूप त्यांनी सर्व थरातील लोकांना निरुपण कीर्तनाच्याद्वारे विशद करून सांगितले. गोरा कुंभार, सावता माळी, जनाबाई, चोखामेळा, इ. संतांनी अध्यात्म आणि भक्ती, आत्मबोध आणि लोकसंग्रह, कर्तव्य आणि नीती यांची बेमालूम सांगड घातली.

धर्मचरणातील अंधश्रद्धा, कर्मठपणा, क्षुद्रदेवता, भक्ती, दांभिकता व बाह्य अवडंबर यावर त्यांनी कुणाचीही भीड मुर्वत न ठेवता निःशंकपणे कोरडे ओढले. त्याचबरोबर अंतःशुद्धी, तत्त्वचिंतन, सदाचरण, निर्भयता, नीतिमत्ता, सहिष्णुता इत्यादी गुणांचा त्यांनी सतत उदो उदो केला. सावता महाराजांच्या अभंगाचा जीवन चरित्राचा अभ्यास करताना आपणास हेच दिसून येते. त्यांनी संसार करून परमार्थ करता येतो. कर्मातच परमेश्वर आहे. कर्माचीच जीवनात पूजा केली पाहिजे. आपले काम आपण प्रामाणिकपणे पार पाडले पाहिजे. मग भगवंतही तुमच्या भेटीला येईल असा आत्मविश्वास सावता माळ्यांनी सांगितला आहे.

त्यांच्या नावावर सदोतीस अभंग जरी असले तरी त्या अभंगात जीवनाचे सार सामावलेले आहे. वास्तवदर्शी जीवन जगत असताना आपण काय केले पाहिजे. आपण कोणत्या गोष्टीला प्राधान्य दिले पाहिजे याची शिकवण अभंगातून मिळते. सावता महाराजांचे स्थान मराठी वाङ्मयाच्या अध्यात्मिक क्षेत्रात अदृढ आहे. अध्यात्मिक लोकशाहीत संत महात्म्यामध्ये आदराने स्थान वरचे असून अनुभवाची त्याला जोड आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची -

- १) नसिराबादकर ल. रा. - प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास
फडके प्रकाशन, कोल्हापुर
नववी आवृत्ती, जुलै २००८
पान ८६, ८७
- २) इनामदार हेमंत विष्णु - संत सावता दर्शन
महात्मा फुले मंडळ, पुणे
१९९३-१९९४
- ३) सावता माळी - आत्मबोध आणि भक्ती
- ४) सावता माळी - गोष्ट आत्मबोध आणि भक्ती
- ५) कुलकर्णी वि. य. - सावता महाराजांचे चित्रमय चरित्र
- ६) भुजबळ भिकू सावळाराम - श्री सावता महात्म्य पोथी
- ७) जगताप मु. मा. - आत्मबोध आणि भक्ती (१९९४)
- ८) जोशी काशिनाथ अनंत - आत्मबोध आणि भक्ती खंड १
१९९९
श्री संत वाङ्मय प्रकाशन मंदीर, पुणे
१९९९
- ९) संतकवी श्री दासगणू महाराज - आत्मबोध आणि भक्ती